

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Protestants activisme en het Nederlandse archiefwezen: de “verzuiling” werkt nogal altijd door

Krijger, T.E.M.

Citation

Krijger, T. E. M. (2024). Protestants activisme en het Nederlandse archiefwezen: de “verzuiling” werkt nogal altijd door. *Archievenblad*, 128(2), 14-17. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3754228>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3754228>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

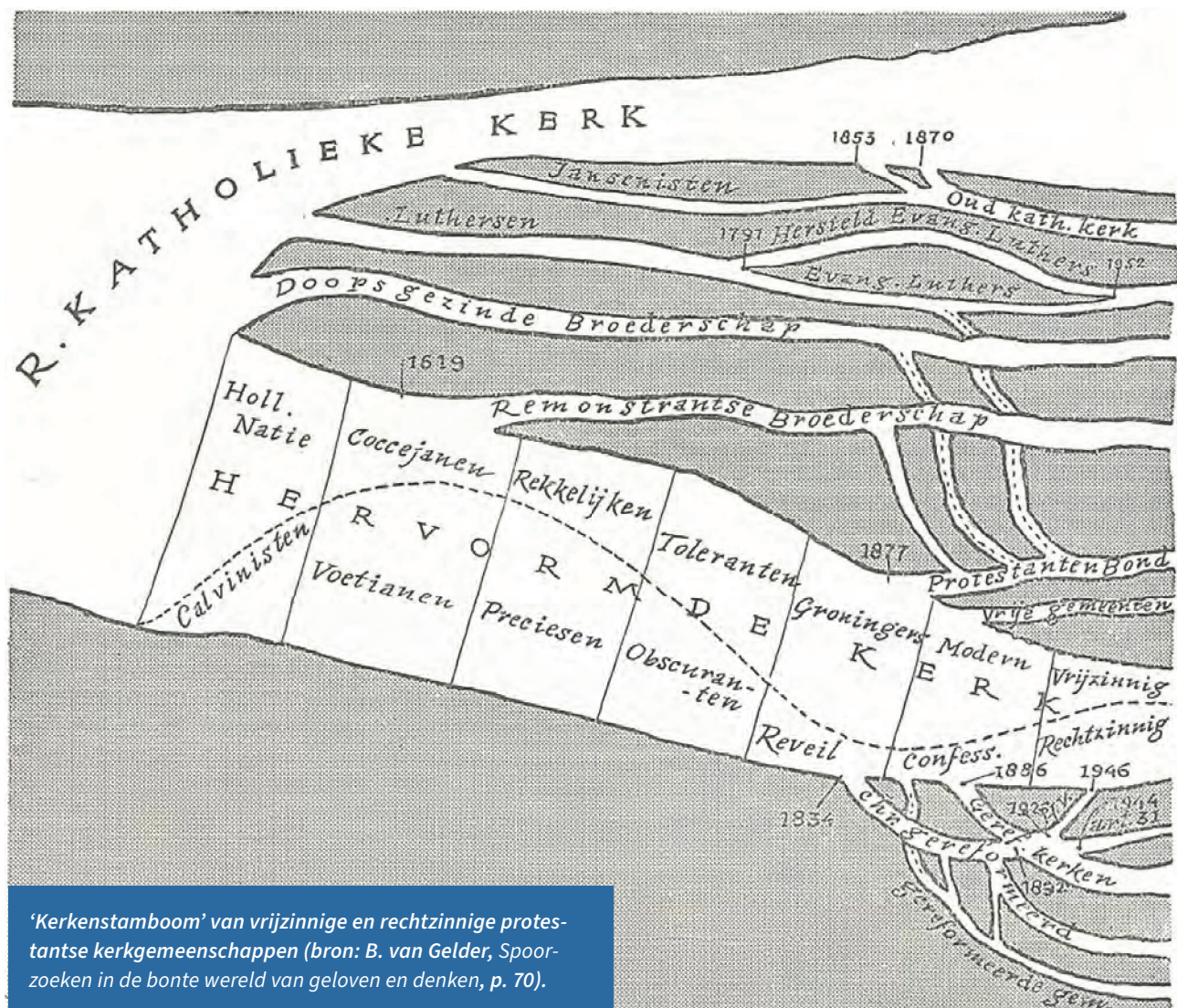
Protestants activisme en het Nederlandse archiefwezen

De ‘verzuiling’ werkt nog altijd door

Wie aan activisme denkt, ziet waarschijnlijk demonstrerende boeren, klimaatactivisten of pro-Palestijnse betogers voor zich, maar vast geen protestantse christenen. En een link tussen activisme en archieven lijkt al helemaal vergezocht. Toch durf ik de stelling wel aan dat het Nederlandse archiefwezen de sporen draagt van activisme in protestantse kring, zowel wat de vindbaarheid van bronnen als wat de relatieve omvang en volledigheid van bronnenmateriaal betreft.

Om die stelling te onderbouwen, moeten we eerst een korte blik werpen op de geschiedenis en samenstelling van het protestantisme in Nederland. Een vreemdeling in kerkelijk Jeruzalem zal al snel de waarheid inzien van het oude

gezegde dat iedere Nederlander een theoloog is, dat twee Nederlanders samen een kerk vormen en dat een samenzijn van drie Nederlanders onherroepelijk resulteert in een kerkscheuring.

Fragmentatie

Tot het begin van de negentiende eeuw was het aantal kerkelijke gezindten in Nederland nog net op de vingers van twee handen te tellen.¹ Exact honderd jaar geleden, in 1924, gaf de lijst van 'bij de regeering bekende kerkgenootschappen en zelfstandige kerkelijke gemeenten', die toentertijd jaarlijks werd bijgehouden, echter al een getal van 45 aan. Een kwarteeuw later was het aantal afzonderlijke kerkgemeenschappen opgelopen tot 73.² En in 2008, toen een laatste grondige inventarisatie van kerkelijk Nederland is gemaakt, bleef de teller steken op 648(!),³ een getal dat inmiddels, tegen de trend van kerkverlating in, beslist nóg hoger is geworden. Het gros van al die kerkgemeenschappen maakt deel uit van het protestantisme.

Buitenstaanders weten ongetwijfeld dat het protestantisme verschilt van het katholicisme en onder meer hervormden en gereformeerden omvat. Zij zullen daarentegen zeker even hun wenkbrauwen optrekken wanneer zij vernemen dat er sinds de negentiende eeuw een veelheid aan Gereformeerde Kerken en Gereformeerde Gemeenten (al dan niet getooid met formele en onofficiële adjectieven als 'christelijk', 'hersteld', 'Nederlands', 'oud', 'synodaal' en 'vrijgemaakt') heeft bestaan. Het zal hen helemaal duizelen als zij ontdekken dat de in 2004 in de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) opgegangene Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) vóór 1816 bekendstond als 'Nederduitse Gereformeerde Kerk' en binnen haar muren verschillende belangenverenigingen herbergde, waarvan één

zich, verwarrend genoeg, 'Gereformeerde Bond' noemde.⁴ En als zij erachter komen dat de aanduiding 'evangelisch-luthers' niets te maken heeft met zogeheten 'evangelische gemeenten', zullen zij het spoor volledig bijster zijn.

Enige orde in de alsmaar verder gefragmenteerd rakende protestantse wereld kan worden aangebracht door een theologisch onderscheid tussen 'orthodoxen' of 'rechtzinnigen' enerzijds en 'vrijzinnigen' anderzijds, dat sinds het midden van de negentiende eeuw dwars door en over kerkmuren heen loopt. Orthodoxe protestanten geloven in Jezus als een wonderdoener en verlosser van aangeboren menselijke slechtheid, en zien de Bijbel als een volledig goddelijk geïnspireerde weergave van 'heilsfeiten'. Vrijzinnigen daarentegen, beschouwen Jezus bovenal als moreel hoogstaand mens en de Bijbel als een verzameling (veelal metaforische) levenslessen en een vrijblijvende bron van individuele inspiratie.

Gechargeerd gezegd: de verschillende groepen gereformeerden, een deel van de hervormde 'bloedgroep' in de PKN en de evangelische beweging (waartoe niet alleen evangelische, maar ook pinkster- en baptistengemeenten gerekend kunnen worden) behoren historisch gesproken tot het orthodoxe protestantisme. De vrijzinnige protestanten treffen we van oudsher aan onder lutheranen, doopsgezinden en remonstranten, in een ander deel van de PKN (het duidelijkst gegroepeerd rondom de oude Vereniging van Vrijzinnige Hervormden of VVH) en in de semikerkelijke Nederlandse Protestantenvond (NPB).⁵

Archiefonderzoek

Wie in Nederlandse archieven gericht op zoek gaat naar bronnen die iets te maken hebben met vrijzinnige protestanten, zal onvermijdelijk dezelfde indruk opdoen als ik, toen ik zo'n tien jaar geleden promotieonderzoek naar de godsdienstige, maatschappelijke en politieke ontwikkelingsgang van deze groep tussen pakweg 1870 en 1940 verrichte: archivalia die met rechtzinnigen in verband staan, zijn in ruimere mate aanwezig, (mede daardoor) gemakkelijker te vinden én vaak completer dan archiefmateriaal dat in relatie staat tot vrijzinnigen. Dat roept onvermijdelijk de vraag op: waarom is dat zo?

Het eerste deel van het antwoord op die vraag is institutioneel van aard. Terwijl in de loop van de twintigste eeuw documentatiecentra, kennisinstituten en erfgoedbibliotheken voor bijvoorbeeld politieke partijen (het DNPP aan de Rijksuniversiteit Groningen), de vrouwen- en arbeidersbewegingen (respectievelijk Atria en het IISG in Amsterdam), het rooms-katholicisme (het KDC aan de Radboud Universiteit Nijmegen) en het humanisme (het HHC aan de Utrechtse Universiteit voor Humanistiek) tot stand gekomen zijn,⁶ is een vergelijkbare instelling op het gebied van het vrijzinnig-protestantisme nooit in het leven geroepen. Voor geschreven bronnen over het interne reilen en zeilen van de kerkgemeenschappen die sinds de tweede helft van de negentiende eeuw (gedeeltelijk) bij de vrijzinnigheid ingedeeld kunnen worden, is dat niet zo'n probleem: die laten zich zonder moeite lokaliseren. De landelijke archieven van de oude NHK, de Remonstrantse Broederschap en de NPB zijn ondergebracht bij Het Utrechts Archief. En het »

Abraham Kuyper (1837-1920), de geestelijk vader van het neocalvinisme (tekening Jan Veth, PDM).

- » Stadsarchief Amsterdam draagt zorg voor alles wat op de nationale bestuurlijke infrastructuur van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit en de voormalige Evangelisch-Lutherse Kerk (ELK)⁷ betrekking heeft. Maar wie wil speuren naar sporen van vrijzinnige protestanten *buiten* het kerkelijk leven in strikte zin, moet elders zoeken.

Er bestaat weliswaar een documentatiecentrum voor het Nederlandse protestantisme na 1800 (het HDC,⁸ gevestigd aan de Amsterdamse Vrije Universiteit), maar in weerwil van haar naam heeft die instelling zich vanaf haar oprichting in 1971 hoofdzakelijk toegelegd op collectievorming op het terrein van het *orthodoxe* protestantisme. Meer dan de archieven van de vrijzinnige jeugd- en studentenbonden en een handjevol vrijzinnige organisaties voor maatschappelijk werk heeft het HDC – op dit moment – dan ook niet te bieden.

Geen centrale bewaarplaats

Het gemis van een centrale *vrijzinnig*-protestantse ‘bewaarplaats’ – en dat is meteen het tweede deel van het antwoord – wortelt in de vrijzinnige neiging om relatief weinig met het eigen verleden bezig te zijn. Zo viel het de journalist Raymond van den Boogaard – naar eigen zeggen ‘geen kerkhistoricus’ en dus een betrekkelijke outsider wat de bestudering van het Nederlandse protestantisme betreft – enkele jaren geleden op ‘hoe weinig historisch onderzoek er op dit gebied [= de vrijzinnigheid, $\tau\kappa$] is gedaan. Veel drukwerk uit de negentiende eeuw is bovendien verloren gegaan of uiterst moeilijk te vinden. De vrijzinnigen lijken minder ijverig te zijn geweest dan rechtzinnige protestanten met het bijhouden van hun archieven en het documenteren van hun geschiedenis.’⁹

Anders dan vooral de kerkelijk zeer verdeelde gereformeerden, die hun afsplitsingen van de NHK en van elkaar nadrukkelijk met een beroep op het verleden hebben gerechtvaardigd, hebben vrijzinnige protestanten dan ook nooit een grote en levendige herinnerings- en herdenkingscultuur gehad. Waar gereformeerden actief op zoek zijn gegaan naar iedere snipper papier die op hun historische wortels betrekking heeft, en alle verzamelde gegevens vervolgens hebben geconserveerd en in bronnen-uitgaven ontsloten,¹⁰ hebben vrijzinnigen die behoefte nooit gevoeld. Aanvankelijk levend vanuit de overtuiging dat zij het christendom van de toekomst inluiden, hebben zij altijd primair *vooruit* in plaats van *achterom* willen kijken, wat niet bepaald een stimulans tot zorgvuldige archiefvorming is geweest.¹¹ Hier is een parallel te maken met evangelischen, die, hoewel orthodox-protestants, over het algemeen eveneens minder betrokken zijn op hun eigen geschiedenis dan gereformeerden.¹²

Toch is het antwoord op de voornoemde vraag daarmee nog niet volledig gegeven. Een onderverdeling van gereformeerden in twee hoofdgroepen – gestoeld op het verschil in de mate waarin heilszekerheid in het persoonlijk leven moet worden ervaren – brengt namelijk aan het licht dat ‘neocalvinisten’ zich in het archiefwezen gemakkelijker laten vinden dan ‘bevindelijken’ of ‘reformatorischen’. Dat heeft niet alleen te maken met de, historisch gesproken, kleinere getalsterkte en grotere interne versplintering van

‘De vrijzinnigen lijken minder ijverig te zijn geweest dan rechtzinnige protestanten met het bijhouden van hun archieven en het documenteren van hun geschiedenis’

laatstgenoemden. De activistische aard van neocalvinistische gereformeerden – en hier hebben we het derde en laatste element van ons antwoord te pakken – is daarvoor nog veel meer verantwoordelijk.

Kampioenen van de verzuiling

Neocalvinisten bevolkten vanaf 1892 de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN, in 2004 opgegaan in de PKN), en kwamen in de loop van de twintigste eeuw eveneens terecht in de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt (GKv, een afsplitsing van de GKN) en de Nederlands Gereformeerde Kerken (NGK, voortgekomen uit de GKv).¹³ Het voorvoegsel ‘neo-’ duidt erop dat zij het zestiende-eeuwse calvinisme wilden uitbouwen tot een alomvattende, voor de moderne tijd bruikbare levens- en wereldbeschouwing, die zij met alle mogelijke moderne middelen op alle terreinen van de maatschappij (cultuur, economie, onderwijs, politiek) wilden uitdragen. Zelfbewust en activistisch ontpopten zij zich tot kampioenen van de verzuiling, door op het maatschappelijk middenveld allerlei eigen organisaties en verenigingen op te richten. In de Nederlandse geschiedenis (en dus ook in archieven) zijn zij daardoor eenvoudiger op te merken en te herkennen dan vrijzinnige protestanten, die zich slechts halfhartig, halfslachtig en voor korte tijd (tussen de beide wereldoorlogen) als groep hebben georganiseerd, én dan andere orthodoxe protestanten (evangelischen en bevindelijken), die pas vanaf omstreeks 1970 aan een eigen verenigingsleven zijn gaan bouwen.

De neocalvinistische zelfbewustheid resulteerde volgens historicus en archiefwetenschapper Cornelis Dekker (1933-2012) bovendien in ‘een strakke uniformiteit en een registratie en administratie vanaf den beginne en al spoedig aandacht voor archiefvorming en beheer’. Bij bevindelijke groepen, daarentegen, ‘ontstonden aanvankelijk nauwelijks archieven’.¹⁴ Dekker had het weliswaar in de eerste plaats over kerkelijke archieven in eigenlijke zin, maar zijn constatering gaat zeker ook op voor de neocalvinistische zuilorganisaties. Het HDC aan de Vrije Universiteit, die tot vóór in de twintigste eeuw nauw aan de GKN gelieerd was, en het ADC in Kampen, waar bronnen over de GKv, de NGK en hun leden worden bewaard,¹⁵ leveren daarvoor het bewijs en zijn *zelf* producten van de historische verzuilingsreflex van neocalvinisten.¹⁶ Wie studie van deze

Een exemplarisch beeld: een deel van het archief van de vrijzinnige NPB bevond zich in 2011 in incomplete en niet-geïnterpreteerde staat op de zolder van het toenmalige landelijk bureau te Zwolle (foto auteur).

laatst en hun verrichtingen op velerlei gebied wil maken, vindt daarom in beide instellingen unieke expertisecentra en logische vertrekpunten voor geschiedkundig onderzoek, die voor andere groepen protestanten niet bestaan.¹⁷

Kortom, vrijzinnigen zijn in archieven minder 'aanwezig' dan orthodoxe protestanten vanwege drie redenen die met elkaar verband houden: zij ontberen een eigen documentatiecentrum, zijn minder met de (re)constructie van hun eigen geschiedenis bezig geweest en hebben zich minder met collectief, aan maatschappelijke profilering van de eigen groep dienstbaar activisme beziggehouden. De mate waarin orthodoxe protestanten over een langere periode dadendrang hebben tentoongespreid en die dadendrang in afzonderlijke organisatievorming hebben geuit, verklaart vervolgens goeddeels waarom de enige landelijke, niet tot kerkelijke archivalia beperkte erfgoedinstellingen op het terrein van het Nederlandse protestantisme¹⁸ – het HDC en het ADC – een uitgesproken neocalvinistisch profiel hebben.¹⁹ Het tijdperk van grootschalig 'verzuild' activisme mag dan voorbij zijn, in het archiefwezen werkt de verzuiling dus (net als overigens in het onderwijs en het omroepbestel) nog wel degelijk door. |

NOTEN

- 1 Op basis van: E. Bos, *Soevereiniteit en religie. Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorst* (Hilversum 2009), pp. 68-76.
- 2 De getallen 45 en 73 zijn ontleend aan: *Van Alphen's Nieuw Kerkelijk Handboek* uit 1924 en 1949.
- 3 Het betreft: E.G. Hoekstra en M.H. Ipenburg, *Handboek Christelijk Nederland* (Kampen 2008).

- 4 De Gereformeerde Bond bestaat binnen de PKN overigens nog steeds.
- 5 Een aardige kennismaking met de vrijzinnigheid biedt: R. Klooster, *Het vrijzinnig protestantisme in Nederland* (Kampen 2006). De VVH heet sinds 2004 de 'Vereniging van Vrijzinnige Protestantisten', terwijl de NPB zich thans presenteert als 'Vrijzinnigen Nederland'.
- 6 DNPP = Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen; Atria = Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis; IISG = Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis; KDC = Katholiek Documentatie Centrum; HHC = Humanistisch Historisch Centrum (dat sinds 2020 alleen digitaal voortleeft).
- 7 De gemeenten van de ELK zijn sinds 2004 onderdeel van de PKN.
- 8 Voluit: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), dat tegenwoordig als 'HDC Centre for Religious History' door het leven gaat en zich minder strikt beperkt tot de periode na 1800.
- 9 R. van den Boogaard, *De religieuze rebellen van de Vrije Gemeente. De vergeten oorsprong van Paradiso* (Amsterdam 2018), p. 11.
- 10 Zozeer zelfs dat de Afscheiding van 1834, het 'geboorte-uur' van de verschillende gereformeerde groepen, 'het best gedocumenteerde stuk negentiende-eeuwse kerkgeschiedenis' heet te zijn. Geciteerd in: G.J. Schutte, 'De Afscheiding van 1834 herdacht', *BMGN* 101(3) (1986), pp. 400-416, aldaar 404.
- 11 Dat 'vooruitkijken' van vrijzinnige protestanten staat centraal in mijn proefschrift: *The Eclipse of Liberal Protestantism in the Netherlands. Religious, Social, and International Perspectives on the Dutch Modernist Movement (1870-1940)* (Leiden en Boston 2019).
- 12 Zoals onder andere blijkt uit: R. van Mulligen, *Radicale protestanten. Opkomst en ontwikkeling van de EO, de EH, de ChristenUnie en hun voorlopers (1945-2007)* (Amsterdam 2014).
- 13 De GKv en de NGK zijn in 2023 samengegaan in de Nederlandse Gereformeerde Kerken.
- 14 C. Dekker, 'Kerkelijke archieven', *Nederlands Archiefblad* 85 (1981), pp. 126-148, aldaar p. 147.
- 15 Het ADC (voluit: Archief- en Documentatiecentrum van de Nederlandse Gereformeerde Kerken) beheert archieven van organisaties uit de kring van de GKv en NGK én de landelijke archieven van deze kerken. De landelijke archieven van de GKN bevinden zich niet bij het HDC, maar in Het Utrechts Archief.
- 16 J. de Bruijn, *Beleid en werkzaamheden van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme in de jaren 1995-2002* (Amsterdam 2003), p. 11.
- 17 J. de Bruijn, 'De betekenis van documentatiecentra voor het kerkelijk erfgoed', in: J. de Bruijn e.a. (red.), *Een lastige erfenis? Kerkelijke archieven van de twintigste eeuw* (Zoetermeer 1998), pp. 51-70, aldaar pp. 58-59.
- 18 De documentatiecentra van de Christelijke Gereformeerde Kerken in Veenendaal, van de Gereformeerde Gemeenten in Rotterdam en van de doopsgezinden aan de Universiteit van Amsterdam alsook de Bibliotheca Remonstrantica in 's-Gravenhage reken ik daar niet toe, omdat deze instellingen, anders dan het HDC en het ADC, 'kerkelijker' van aard zijn, daardoor minder het karakter van 'brede' archiefinstellingen hebben en in sommige gevallen ook minder toegankelijk zijn.
- 19 J. Exalto, 'Van zwartekousenkerken naar biblebelt. De opmars van de bevindelijk gereformeerden in de historiografie', in: P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *Terug naar Gouda. Religieus leven in de maalstroom van de tijd* (Zoetermeer 2014), pp. 97-116, aldaar p. 112.